

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022

ss. 1126-1149

Makalenin Geliş
Tarihi

06/10/2022

Makalenin
Kabul Tarihi

23/12/2022

Yayın Tarihi

31/12/2022

HALVETİYYE-ŞABANİYYE MEŞAYİHİNDAN HOCA HAFIZ MEHMET DUMLU EFENDİ VE AHLAK EĞİTİMİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Ayşe Nur SIR DÜNDAR*

ÖZET

Birey-toplum ilişkisinde, insan davranışları belirli kurallar ölçüsünde yapılandırılır. Bu kurallar zincirini, maddi ve manevi değer yargıları oluşturur. Bunların kazanımında, insanın öncelikle ahlakî bir eğitim sürecinden geçmesi düşünülür. Bu eğitim sürecinde bir eğiticiye, bir yol göstericiye ihtiyaç duyulur. Bu yol göstericiye, tasavvuf kültüründe mürşit adı verilir. Mürşit, nefsini terbiye ederek istenilen ruh olgunluğuna ulaşmış manevi bir önderdir. Bu önder, en güzel ahlaka sahip Hz. Peygamber'in ahlakının temsilcisidir. Yaşantısıyla toplumlara örnek bir ahlak öğreticisi; sözleriyle de insanlara güzel ahlaklı olmayı benimseten bir rehberdir. Bu rehberlerden biri, tasavvuf dünyasında "Dumlu Hoca" olarak da tanınan 20. asrın mutasavvıflarından Hoca Hafız Mehmet Dumlu Efendi'dir. Manevi bir hüviyete sahip olan bu şahsiyet, günümüz insanının karşılaştığı zorluklara ve sorunlara dönük

* Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aysenur.sir@dpu.edu.tr, ORCID ID 0000-0002-3240-3539.

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022 ss. 1126-1149

kaygıların getirdiği çözüm önerileriyle bir kanaat önderi olarak toplumdaki yerini almıştır. 1973-2011 yılları arasında Halvetiyye-Şabaniyye tarikatının postnişini olarak toplumun manevi eğitimi ve irşadı ile meşgul olmuştur. Bu eğitimde, Kuran'ın ışığında İslamî öğretileri ve tasavvufî doktrinlerini esas almış; “*Nefsini bilen Rabbini bilir.*” hadisi doğrultusunda insanın kendi öz varlığını tanıması ve bilmesi üzerinde durmuştur. Ayet ve hadislerin rehberliğinde, sevgi, hoşgörü ve adalet eksenli bir metot izlemiş; bireyin kabiliyeti nispetinde yönlendirilmesini, yaşadığı topluma kazandırılmasını hedeflemiştir.

Bu çalışmada, ilk önce ahlak kavramının tanımı, İslam tasavvufu ile ilişkisi üzerinde duruldu. Buna müteakiben Hoca Hafız Mehmet Dumlu Efendi'nin hayatı, şahsiyeti hakkında bilgi verildi sonra da ahlakî değer yargıları, insan nefsinin terbiyesi hususundaki yaklaşımları sunuldu.

Anahtar Kelimeler: Hoca Hafız Mehmet Dumlu, insan, ahlâk, sevgi, toplum-birey ilişkisi.

THE OPINIONS OF HOCA HAFİZ MEHMET DUMLU EFENDİ, A HALVETİYYE-SHABANİYYE SHEIKH, ON MORAL EDUCATION

ABSTRACT

In the individual-society relationship, human behavior is formed according to certain rules. This chain of rules creates material and moral value judgments. In the acquisition of these, it is thought that people must first go through a moral education process. In this educational process, a trainer and a guide are needed. This guide is called “murshid” in Sufi culture. A mentor is a spiritual leader who has reached the desired spiritual maturity by training his soul. This leader is the representative of the morality of the Prophet, who had the best morals. He is an exemplary moral teacher for societies with his life, and a guide who makes people adopt good morals with his words. One of these guides is Hoca Hafız Mehmet Dumlu Efendi, one of the mystics of the 20th century, who is also known as "Dumlu Hodja" in the mystic world. This personality, who has a spiritual identity, has taken his place in society as an opinion leader with the solutions offered by the concerns about the difficulties and problems faced by today's people. Between 1973 and 2011, he was busy with the spiritual education and guidance of the society as the post of the Halvetiyye-Şabaniyya sect.. In this training, it was based on Islamic teachings and Sufi doctrines in the light of the Qur'an; “He who knows himself knows

his Rab.” In line with the hadith, He emphasized that man should know and recognize his own existence. Guided by the verses and hadiths, he followed a method based on love, tolerance and justice, aiming to guide the individual according to his ability and to bring them into the society he lives in.

In this study, firstly, the definition of the concept of morality and its relationship with Islamic Sufism were emphasized. Subsequently, information about the life and personality of Hodja Hafız Mehmet Dumlu Efendi was given, and then his moral value judgments and his approaches to the upbringing of the human soul were presented.

Keywords: Hodja Hafız Mehmet Dumlu, human, moral, favour, person-society relation.

GİRİŞ

Hz. Peygamber’den bugüne kadar çok sayıda İslam âlimi, “*Din, nasihattir.*”, “*İnsanların en hayırlısı ahlakı güzel olandır.*” gibi hadislerden yola çıkarak yazdıkları eserleri birer öğütler manzumesi şeklinde insanlığın hizmetine sunmuştur. Bu eserlerin birleştiği nokta, dinin ahlak merkezli olması, hikmetin bu merkezi çerçevelemesidir. Din-ahlak-hikmet üçgenindeki ilişkiyi, çoğu âlim tasavvufi bakış ile açıklamıştır. Bu durumda tasavvuf nedir sorusu akla gelir.

Tasavvuf, sözcük anlamıyla “*Sufi olma, sufiye yolunu izlemedir.*” (Bokoyeva, 2016: 1163). Terim olarak tasavvuf, “*Kötü huylardan arınmak; iyi huylarla bezenmektir.*” (Uludağ, 1999: 32); “*Nefsin kötü ahlâkından ve zararlı vasıflarından kurtulmak ve kalbi Allah aşkıyla doldurmak için nefsinle mücadele etmektir.*” (Çubukçu, 1961: 101); “*Hakk’ın seni sende ifna edip kendisiyle ihya etmesidir.*” (Dumlu, 2005: 364); “*Hakk’ın gayrından uzak ve masivallahtan hali olmaktır.*” (İz, 1990: 69); “*Hürriyettir, fütüvvettir, tekellüfü (zorlama ve yapmacıklığı) terk etmektir, sehadır (cömertliktir).*” (Erginli ve Karşlı, 2006: 1013); “*Zâhirden bâtna intikaldir.*” (Kürkçüoğlu, 1953: 23); “*Emir ve nehiy hayatında sabretmektir yani Cenab-ı Hakk’ın emirlerine ram olmak, nehy ettiği şeylerden kaçınmaktır.*” (İz, 1990: 245). Büyük külfetlerle elde edilen bu ilahi bilgidir; bir hâl ilmidir; eşyanın zevkle kavranmasıdır. Dolayısıyla tasavvuf sözle ifade edilemez.

Tasavvuf her şeyden önce adaptır. “*Ulum ve rüsum değildir. Şayet tasavvuf rüsum (şekil ve biçim) olsaydı mücadele ile hâsıl olurdu. Ulum ve bilgi olsaydı öğrenimle elde edilirdi. Fakat tasavvuf (ne odur ne de budur sadece) ahlaktır.*” (Huçyurî, 1982: 122). Kuşeyrî, tasavvufun temelini ahlak olduğuna işaret eder: “*Tasavvuf ahlaktır. Ahlaken senden önde olan tasavvuf bakımından da*

önde olur.” (Kuşeyri, 1981: 452). Ebû Muhammed Cerî'ye göre, “*Tasavvuf, her*

türlü yüce ahlaka sarılmak, her türlü kötü huydan da sıyrılmaktır.” (Erginli ve Karşlı, 2006: 1008). Hoca Hafız Mehmet Durlu Efendi, “*Her türlü iyi ahlak ile ahlaklanıp her nev'i kötü ahlaktan uzaklaşmaktır.*” (2005: 248) ifadesiyle İslam âlimlerinin işaret ettiği bu gerçeği bir kez daha dile getirmiştir. Hatta “*Tasavvuf, nefy-i vücûd, ahlâk-ı hamîde, evsâf-ı cemîle sahibi olmaktır.*” (Durlu, 2005: 247) tanımıyla da ifadesini güçlendirmiştir.

Tasavvuf için yapılan bu tanımlar, tasavvufun hikmet ve ahlakla olan güçlü bağın varlığını hissettiren ifadelerdir. Çünkü tasavvufun esası ahlak, temeli ahlakî kurallar, özü ahlak-ı hamidedir (güzel ahlak). Hikmet, bu temelin üzerine inşa olmuştur. Bu durumda tasavvufun başlangıcı ve mahsulü olan ahlakın tasavvufla birlikte değerlendirilmesi gerekir. Hikmet, sebep ve sonuçları Allah'tan bilip gayriya meyletmemektir.

Ahlakın Tanımı

Din; “*Huy, ahlak*” (Filiz, 1999: I-161) demektir. İyi amellerin ve güzel ahlakların toplamıdır. Kur'an'da Hz. Peygamber huyu için “*Sen elbette üstün bir ahlaka sahipsin.*” (Kalem Suresi, ayet 4) buyrulur. Ahlak; Arapçada “*Yaratma, yaratılış ve yaratılmış gibi manalara gelen halk ile aynı kökten olan hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur.*” (Çağırıcı, 1985: 15). “*Huyular, beşerî davranışlar.*” (Uludağ, 1999: 32); “*Mizaçlar, karakterler, tabiatlar.*” (<https://ayazagaaihl.meb.k12.tr>) anlamına gelir. Sözlük anlamıyla hulk; “*din, tabiat, huy, karakter ve seciye.*” (Ekin, 1994: 14) demektir. “*Ferdin iç dünyasına ait nitelikleri içerir ve kalp gözüyle algılanabilen seciye ve melekelere aittir.*” (Yakıt, 1990: 30). İslam filozoflarından İmam Gazzâli, ahlakın bir meleke olduğuna işaret eder: “*Ahlak, insan nefsinde öyle bir melekedir ki fiiller hiçbir fikrî zorlama olmaksızın düşünüp taşınmadan bu meleke sayesinde kolaylıkla ve rahatlıkla ortaya çıkar.*” (1989: I-53).

Ahlakın terim olarak da çok sayıda tanımı yapılmıştır: “*Toplum içerisinde oluşmuş, örf ve âdetlerin, değer yargılarının, normların ve kuralların oluşturduğu sistem bütününe inceleyen bir sosyal bilim dalıdır.*” (Aktan, 2001: 3); “*İnsanları bir arada tutarak toplum hayatını düzenleyen ve dengede tutarak huzur ortamı sağlayan kurallar bütünüdür.*” (Yakar ve Akar, 2016: 1402); “*İnsanlar arası ilişkilerde nasıl davranılması ya da davranılmaması gerektiğini gösteren kendiliğinden oluşmuş değer yargıları sistemidir.*” (Aktan, 2001: 94); “*Kişinin kendisinin oluşturduğu, toplum tarafından da kabul gören, kişinin yaşam biçimi ve davranışlarında gözlenen idealler ve ilkelerdir.*” (egitimpsikolojisi.kitabi.gen.tr/Belgelerim). Bu tanımların ortak noktası,

ahlakın bir takım kural, ilke ve değerlerden oluşan birbirine bağlı halkalardan müteşekkil bir zincir olmasıdır.

Kurallar, ilkeler ve değerlerden kasıt; mevcut sosyal düzenin korunması, desteklenmesi, bireyler arasında karşılıklı güvenin sağlanması ve bireyin kendisinden beklenen sorumlulukları hukuki çerçeve içerisinde yerine getirmesidir. Bu amaç doğrultusunda, bireyin eğitimi ve bu eğitimin sonunda kendisine, yaşantısına, çevresine, topluma faydalı, erdemli bir insan olması beklenir. Burada amaç bireyin eğitimi ise, bu durumda ahlak için insanın manevi seciyesini temyiz eden hususiyetlerdir, denebilir. Bir başka ifadeyle de ahlak insanı manen yükselten iyi tabiatlar, davranışlar ve faziletlerdir.

Ahlak, sadece kurallar ve ilkelerden oluşan bir bütün değil, bireylerin iradî hareketleri ve toplumsal hareketler ile ilgilenen, tüm bu ve benzeri durumları metotlu bir şekilde inceleyen bir davranış bilimidir. Nitekim ahlakın bu özelliğini yansıtan benzer tanımlar da yapılmıştır: “İnsanı maddi ve manevi yapısı içinde güdülerin, alışkanlıkların ve aklın idaresi altında meydana gelen davranışlar bilimidir.” (Gazzâli, 1989: I-53; Olgunsoy, 1991: 9); “Hayırlı adam olma sanatı veya insan amellerine ve fiillerine ait kuralları bildiren bir ilimdir.” (Pazarlı, 1972: 21).

Ahlak, aynı zamanda insan hareketlerini idare eden ideal kanunların ilmi ve bunları hayatın çeşitli durumlarına en iyi şekilde uygulama sanatıdır. (Pazarlı, 1972: 13). Buna göre ahlakın buradaki rolü, münezzeh bir bahçe oluşturmak için gayret gösteren bahçıvanın rolü gibidir.

Tasavvuf ve Ahlak İlişkisi

İnsan, eğitime ihtiyaç duyan sosyal bir varlıktır. Çünkü eğitimden biz ahlaki terbiye ve talim ile bir bireyi yetiştirip topluma kazandırmayı anlarız. Bu sebeple insanlar, ilk medeniyetlerin kuruluşundan beri kendi hareketleri ve davranışlarının değerlendirilmesini ahlaki değerlere, ilkelere ve kurallara bağlamıştır. Bu doğrultuda da ortak bir görüş geliştirmiştir. Bu görüşün esası, ahlakın sosyal ve ruhsal unsurlarının bulunduğu gerçeğidir. İster akla ister duyguya dayansın her türlü ahlak anlayışının temeli, bireyin ruhsal yaşamından doğmuştur (Cihan, 2016: 1035). Bu bağlamda bedenın sıhhatini korumak nasıl önemliyse, ruhun sağlığını korumak da önemlidir. Ruhun sıhhati, bireyin meleke olarak kazandığı faziletlerle korunur. Fazilet sahibi olmak için bir yol göstericinin rehberliğinde tasavvuf terbiyesi görmek gerekir. Tasavvuf terbiyesi, bir ahlak eğitimidir. Bu eğitimde insan ruhuna bağlı en ince değerleri işlemek bir sabır ve maharet gerektirir (Cihan, 2016: 1042). Bu mahareti göstermek için kişi, bir mürşidin rehberliğinde eğitim görür. Bu

manevi eğitiminin sonunda eğitim gören kişinin (mürit) nefisini terbiye etmesi

ve ruhen olgunlaşması beklenir. Çünkü ruhî olgunluk; güzel ahlakı, iyi huyu doğurur. Böylece insan hayırlarla bezenir, güzelliklerle donanır, iyiliklerle ziynetlenir, yani hikmet sahibi olur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de; "Allah dilediğine hikmet verir, her kime hikmet verilmişse onlara çok büyük hayırlar verilmiştir." (Bakara Suresi, ayet 269) buyrulur. Allah'ın veli kulları, hayırlara vesile olan bu şahıslar arasında zikredilir. Nurettin Topçu (1997: 180), bu hususta şunları söyler: "Birer ahlak ülküsü olan dinlerde veliler örnektirler, nazariyeler vaz etmezler. Ve ruh terbiyesi yolunda halkı zorlamadıkları hâlde, halk onların arkasından koşar. Sade varlıkları bir çağırıştır, bir kuvvettir."

Tasavvuf terbiyesinin verildiği çeşitli ekoller vardır. Türk-İslam tasavvufunda bunların her biri bir tarikat olarak adlandırılır. *Nakşibendî, Mevlevî, Rıfai, Kadiri, Halvetî, Bektaşî, Melamî* tarikatları gibi. Bu ekoller, çok sayıda olsa da onların kaynağı tek, amacı müşterek, hedefi aynıdır. Aralarındaki farklılık, öğretisi yöntemlerinde ve ritüellerindedir. Kaynağı Hz. Peygamber; amacı bireyin ruhsal gelişimini tamamlaması; hedefi ise kişinin içsel dönüşüm sonucunda ruhen mükemmele ulaşmasıdır.

Nefis Terbiyesi

Nefis sözcüğü Arapçadır. Çoğulu *enfüs* (<Ar. *enfus*) ve *nüfus* (<Ar. *nufüs*)'tur. Sözlükte; "1. Bir kimsenin kendi öz varlığı, öz benliği, kişili. 2. Bedene ait yeme, içme vb. ihtiyaçların bütünü. 3. Bir şeyin içi, merkezi, kendisi." (<http://lugatim.com>); "1. Kişi, zat, varlığın kendisi. 2. Can. 3. Gönül, iç dünya. 4. Ruh. 5. Arzu, istek, tutku. 6. Kötü huy ve çirkin davranışların kaynağı." (<https://ayazagaaihl.meb.k12.tr>) şeklinde tanımlanır. Hayat, can, biyolojik ihtiyaçlar anlamına da gelir. Kısaca benliktir. Sözcüğün çoğulu olan nüfus, "Canlar (öz-kendi), ruh aşağı duygular." (Uludağ, 1999: 405) demektir. Tasavvufi terim olarak nefis "İnsanda var olan kötü huylara kaynaklık eden arzular, güdüler, eğilimler, duygular bütünü ve insanın bizzat kendisi." (Gazzâlî, 1989: 3) şeklinde tanımlanır.

Kur'an'da nefis sözcüğü, "Kalp, rûh, insanın kendisi, aynı dinde olanlar, birbirinden olan insan, can ve hayat" anlamlarıyla iki yüz doksan sekiz ayette geçmektedir. Ayrıca yedi farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın kullanılanı, "insanın kendisi, özü, zati" anlamında olanıdır (Bulut, 2020: 167). Mutasavvıflara göre nefis, "Akıldan sonra yaratılmıştır. Akıl erkek, nefis dişidir. Bu nedenle Âdem ruhun, Havva ise nefsin temsilcisidir ve yaratılışları da buna uygundur." (Filiz, 1999: II-135). "Allah, nefsi insanlara kötülük için vermemiştir. Çünkü nefis aslen kendinindir ve azizdir. İnsanlara verilmesinin nedeni Allah'ın kendini bildirmek istemesidir." (Filiz, 1999: II-134).

Tasavvuf öğretisinde, nefsi terbiye etmek; uygunsuz huylardan arınmak ve güzel sıfatlarla donatmak esastır. Bu esas doğrultusunda, İslam'ın ön gördüğü ahlakî prensipler temel alınmış, adap ve erkâna bağlı kalınmış, usul ve erkân devam ettirilmiş, reziletten¹ fazilete doğru yeni bir yapılanmaya gidilmiş, bir cephesiyle batınî âleme, bir cephesiyle zahirî âleme bağlı olan insanın menfi (olumsuz) addedilen vasıfları müspet (olumlu) hâle getirilmiş olur.

Nefis terbiyesi sırasında çıkılan içsel âlemde yapılan yolculuğa seyrüsülük, yola çıkan kişiye de salık denir. Salikin yolcuğu sürecinde Allah'ın nezdinde fani olmadan önce bağlı olduğu mürşidinin daha sonra da Hz. Peygamber'in ahlakında ve siretinde fani olması beklenir. Bunun için kin, nefret, buğuz, intikam, husumet, nifak, öfke, gurur, kibir, şehvet gibi yetmiş iki adet olduğu söylenen ve her biri bir hayvanın huyunu temsil eden kötü huyları terk etmesi, nefsinin tezkiye (arıtma), ruhunu tasfiye (saflaştırma), gönlünü tecliye (cilalama) etmesi gerekir. Bu manevi seyrin sonunda salık, nefsanî arzularından arınır; kötülükleri, behimî arzuları, hayvanî huyları beden evinden çıkarır; saflaşır; gönlünü tenvir ve tezyin eder. Bir başka deyişle gönül hanesini; Allah'ın muhabbetiyle kuşatır; zikriyle nurlandırır; insana yakışır huylarla da donatır. Böylece insan manevi temizliğe ulaşır; muteber ahlakın yani ahlak-ı hamîdenin sahibi olur. Artık o, İslam'ın "*usvetün hasenetün*" (en güzel örnek) olarak gördüğü Hz. Peygamber'in ahlakının takipçisidir.

Hz. Peygamber'in ahlakı ise, Kur'an ahlakıdır. Bu ahlakın kökü İslam dinindedir. Çünkü ahlak, beşerin hayatını düzenleyen kanunları, kuralları, ilkeleri dinden alır. İslam dini, güzel ahlakı esas alan dindir. İslam ahlakının kaynağı, Kur'an-ı Kerim'dir. "*Ben, en güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.*" buyuran Hz. Peygamber, Kur'an'ın emirlerine imtisal noktasında ödün vermemiştir. Hz. Ayşe'nin "*Onun ahlakı Kur'an'dı.*" (Sühreverdi, 2010: 274) sözündeki mana bu gerçeği işaret etmektedir.

Hz. Peygamber ahlakının temsilcileri evliya-yı kirâmdır. Onlar, ona en çok uyan ve sünnetini ihya eden müşfik, sevecen, hoşgörülü, alçakgönüllü, vefalı, doğru, dürüst güzel huylu insanlardır. Çünkü onlar, Hz. Mevlana'nın "*Hak yolu iğne yurdusu gibi dardır. Ben o dar yerden iplik gibi yalın kılıç geçtim.*" ifadesinde işaret edildiği gibi varlıktan sıyrılmış, benlik duvarını yıkmışlar, böylece çekirdeksiz üzüm gibi riyadan uzak; süzme bal gibi tortusuz olmuşlardır. Cüneyd Bağdadî, Hz. Peygamber'in ahlakı için "*Onun ahlakı*

¹ Kınalızade Ali Efendi, rezilet hakkında şöyle der: "*Fazilet, vasat ve itidaldır. Rezilet de itidalden çıkıp iki yöne ifrata ve tefrite sapmaktır. Reziletlerin cinsi dördtür. Bunlar, faziletlerin zıtlarıdır. Hikmet'in zıddı cehalet, şecaatin zıddı korkaklık, iffetin zıddı iffetsizlik, adaletin zıddı zulümdür.*" (bkz. Kınalızâde Ali Efendi, (1974). *Ahlâk ahlâk-i alâ'i*, Haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık AŞ. Ofset, s.123-125).

büyük idi, çünkü onun Allah Teâlâ'dan başka bir düşüncesi yoktu." (Sühreverdî, 2010: 278) der. Hak dostlarının da Allah'tan gayri düşünceleri yoktur. Nefsânî arzularından, dünyevi ve uhrevi isteklerden uzaklaşmışlardır. Peygamber ahlakının bir temsilcisi olarak Türk tasavvuf tarihinin sayfalarında ismi anılan şahsiyetlerden biri de, Hoca Hafız Mehmet Durlu Efendi'dir. Diğer büyük mutasavvıflar gibi onun da hayatının merkezini, tasavvuf anlayışı ve felsefesi çerçevesinde oluşan ahlak eğitimi dolayısıyla nefis terbiyesi oluşturmuştur.

Hoca Hafız Mehmet Durlu Efendi

Hayatı

Hoca Hafız Mehmet Durlu Efendi, 1929 yılında Kütahya'da dünyaya gelir. Kökleri Buhara'ya kadar uzanan soylu bir aileye mensuptur. Aile, Kütahya'da "Hürşitzadeler" ve "Köleliler" lakabıyla tanınır. Babası Kütahya'nın eşraf ailesinden Hacı Hürşitzadeler'den Ömer Lütfi Bey, annesi Hacı Alioğulları'ndan Ayşe Hanım'dır. Üç kardeş olan Hafız Mehmet Efendi'nin Tevfik adında bir ağabeyi, Fatma adında bir ablası vardır.²

Aile, soyadı kanununda Ömer Lütfi Bey'in Milli Mücadele yıllarında Dumlupınar'da gösterdiği başarılarla istinaden *Durlu* soyadını alır. Kütahya'da bir şeyh ailesi olarak bilinir. İlmiye sınıfından olan büyük dedeleri Hacı Hürşit Efendi ve oğlu Eşref Efendi, Nakşibendi meşayihindandır. Babası Ömer Lütfi Bey de, aile büyüklerinin manevi çizgisinin takipçilerindedir.

Hoca Hafız Mehmet Durlu Efendi, tasavvuf kültürü ile çocukluk yaşlarında tanışır. Büyük dedelerinden gelen manevi çizgide yürür. Babasını kendisine model alır, onun bilgi ve tecrübesinden faydalanır. İlk mistik havayı Nakşibendi meclisinde teneffüs eder. Babasıyla birlikte sohbetlerine katıldığı Kadiri şeyhi Altıntaşlı Halil Efendi'nin sohbetlerinden etkilenir (Uygun, 2022: 344). On üç yaşında Kütahyalı Mevlevî Akif Dede'nin manevi terbiyesi altına girer. Aynı yıl Kütahya Mollabey Kur'an Kursu'nda başladığı hafızlık eğitimini kısa sürede tamamlar. Hafızlık diplomasını aldıktan sonra dinî bilgisini geliştirmek için 1949 senesinde İstanbul'a gider. İstanbul'da *Şeyhü'l-huffaz* diye tanınan Beyazıt Camii İmamı Abdurrahman Gürses Hocaefendi'den kıraat eğitimi³ alır. Bir yıl devam eden eğitimini başarıyla tamamlar. Hocasından aldığı icazetle hafız yetiştirmeye ve kıraat eğitimi vermeye başlar. Kütahya'ya

² Fatma Aşkan 19 Mart 2014, Tevfik Durlu 29 Ekim 2014 tarihinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

³ Kıraat eğitimi: Kur'an-ı Kerim'i kıraat ilmi kurallarına uygun şekilde okumak için verilen eğitim.

ailesinin yanına döner. Bir müddet sonra da askerlik görevini yerine getirmek üzere İzmir'e gider. Burada bulunduğu yıllarda Hatuniye Camii imamı Kadiri şeyhi Sezai Efendi'nin sohbetlerine katılır. İzmir'de kalmak istemesine rağmen babasının hastalığı sebebiyle memleketine döner. 1952'de bir süre Kütahya Bayındırlık İl Müdürlüğü'nde memurluk yapar (Uygun, 2020: 344). 1953 yılı sonunda bu görevinden ayrıлып Kütahya Şehitler Camii'nde imamet görevine başlar.

Şeyhinin vefatından sonra bulunduğu tasavvufi çizginin doğrultusunda yürüyebilmek ve manevi seyrini tamamlamak arzusuyla büyük bir arayışın içine girer. Gördüğü bir rüya üzerine babasının arkadaşı mahkeme başkâtipliğinden emekli Elifzade Nuri Efendi vasıtasıyla Halvetiyye-Şabaniyye şeyhi Uşaklı Hoca Mustafa Özyürek Efendi'ye⁴ intisap eder. Onun rehberliğinde 1965'te seyrisülükünü tamamlayıp hilafet alır. 1971 senesinden itibaren de şeyhi tarafından verilen icazetle Kütahya'da halkın irşadıyla meşgul olur. 30 Mart 1973 senesinde mürşidinin vefatı üzerine Şabaniyye tarikatının postnişini olarak irşat görevini yurtiçi ve yurtdışında devam ettirir. Hayatının bu aşamasında Kütahya'da tarihî bir konakta sohbet halkası kurarak irşat faaliyetine başlar. Çevresi çeşitli şehirlerden gelip kendisine intisap edenlerle giderek genişler. Her yıl çeşitli aralıklarla Kastamonu, Ankara, Antalya, İstanbul, İzmir, Erzurum, Eskişehir, Çorum, Konya, Malatya gibi şehirlere bazen de yurt dışına Avusturya, Almanya, Kıbrıs, Yunanistan gibi ülkelere giderek oralardaki müntesiplerince düzenlenen konferanslara ve sohbet toplantılarına katılır (Uygun, 2022: 344).

Asırlardır süregelen Türk tasavvuf geleneğini Halvetiyye'nin Şabaniyye kolunu mürşit vasfıyla kırk yıl devam ettiren Hoca Hafız Mehmet Efendi, 27 Ağustos 2011 beka âlemine irtihal eder. Kütahya'da Musalla Kabristanı'nda Bayramî tarikatı erlerinden Gaybi Sunullah Efendi'nin türbesi yanına defnedilir.

Dumlu Efendi'nin hayatı ve tasavvufi görüşlerini kaleme aldığı *Batmayan Güneş ve Devam Eden Gölgeler, Hiye'l-Fâni Hüve'l-Bâki* adlı eserleri mevcuttur.

Şahsiyeti

Hoca Hafız Mehmet Dumlu Efendi, Türk düşünce hayatının önemli simaları arasındadır. Hoca Ahmet Yesevî'den günümüze kadar uzanan Türk tasavvuf kültürünün temsilcisi olarak günümüzde önemli roller üstlenmiştir. Kütahya'nın ileri gelen âlimleri arasında yerini almış; ilim camiası tarafından münevver ve mütefekkir bir din adamı olarak tanınmıştır. Hayatının merkezini, İslam inancına dayalı ahlak anlayışı oluşturmuştur. Onu yakından

⁴ Mustafa Özyürek Efendi, Uşak'ta Yakupzadeler lakabıyla tanınan aileye mensuptur.

taniyanlar, söz ve sohbetlerinde bulunanlar emekli öğretim üyesi Nuri Uygun Hoca gıyabında şu nezih ifadelerde bulunmuştur:

“Dumlu Efendi Hazretleri; güler yüzlü, tatlı sözlü, hoş sohbet ve mütevazı kişiliğiyle insanların hem sevgisini hem saygısını kazanmıştır. Herkesin aklına ve idrakine göre söz söylemiş; sohbet etmiş; onlara hilmiyetle davranmıştır. İnsanlarla kaynaşmaya, onlara latife yapmaya, en gergin ortamları bile latifeleriyle yumuşatmaya özen göstermiştir. Kimseye kötü muamelede bulunmamıştır. Hak ve hukuka riayet etmiş; daima haklıdan yana olmuş; haksızlıklara karşı sesini yükseltmekten asla çekinmemiştir. Başkalarının sıkıntıları, tasalarıyla ilgilenmiş; onların dertlerine çare bulmaya, sorunlarını çözümlenmeye ve yaralarını iyileştirmeye çalışmıştır. Kapısına her kim gelirse onu eli boş döndürmemiştir. Velhasıl diğergâmlığın en güzel örneğini sergilemiştir.” (KK 1).

Bilimsel çalışmaları ile İslamî ilimlere önemli katkılarda bulunan ve onu yakından tanıyan merhum Emin Işık Hoca, onun gıyabında şunları söylemiştir:

“Faziletli üstadımız Mehmet Dumlu Hoca Efendi, ifadelerindeki selaset, hareketlerindeki letafet, lisanındaki talakat, kelimelerindeki fesahat, beyanındaki belagat ile farklı görüşteki toplulukların dikkatini çekmiştir. Hikmetli sözleri ve nasihatleri ile nice sohbet meclislerinin aranan vaizleri arasında yer almıştır.” (KK 2).

Kendisini yetiştiren hocası Uşaklı Mustafa Özyürek Efendi tarafından “Çultutmaz Evliya”⁵ olarak vasıflandırılan Dumlu Efendi, çevresinde cömertliği ve elinin açıklığıyla da tanınmıştır. Kendisinden maddi ve manevi yardım talep edenlere daima elini uzatmış; imkânları nispetinde onlara yardımcı olmaktan kaçınmamıştır. Bu hususta ona çok genç yaşta kapulanan (bağlanan) emekli hâkim Fuat Köylüoğlu şöyle der:

“Şefkatli, merhametli ve sevecen kişiliği, onun din, ırk, cinsiyet farkı gözetmeksizin yediden yetmişe herkese kucak açmasına vesile olmuştur. Nazik davranışları, zarif sözleriyle insanların kalbini kazanmayı başarmıştır. Metaneti sayesinde zorluklar karşısında yılmamış; en olumsuz ve kötü durumları bile hayır olarak yorumlamıştır. Sözünde sadık olması, onu güvenilir ve emin kılmıştır. Hayâ ve edebi asla elden bırakmayan yapısıyla toplumun örnek modelini teşkil etmiştir.” (KK 3).

⁵ Elindekini daima paylaşmasını bildiği, eli açık ve cömert olduğu için kendisine yöresel tabirle “Çultutmaz Evliya” adı verilmiştir.

Dumlu Hoca; Hakk'ın yarattığı her şeyi kendi zatından özünden yarattığı inancıyla insana, tabiata, eşyaya yani bütün evrene tasavvuf penceresinden bakmıştır. Sohbetlerinde tasavvuf ilminin bir hâl ilmi olduğuna, dışarıdan bakılınca anlaşılamayacağına ancak kişinin bu ilmi yaşantısının her anına yansıtırsa bir başka deyişle içselleştirirse vâkıf olabileceğine işaret etmiştir. Köylüoğlu, içselleştirmeyi şu hatırasıyla dile getirir:

“Dumlu Efendi Hazretlerini ziyaret etmeyi ve huzurunda bulunmayı canı gönülden istiyordum. Erenlerin katına varmak, Hakk'ın lütfudur. Bu lütfâ layık olmadığımı düşünüyordum. Onların huzurunda bulunmak edeple birlikte erkânı gerektirirdi. Bu sebeple böyle büyük bir zatın indine varma cesaretini kendimde bir türlü göremiyordum. Bir gün Dumlu Efendi Hazretleri'nin bulunduğu mekânın etrafında dolaşırken birden kapı açıldı. Samimi olduğu kadar sıcak bir sesle 'Evlâ, öyle dışarıdan bakmakla olmaz. Buyurun içeriye!' dedi. O anki mutluluğumu ifade edemem.” (KK 3).

Hoca Hafız Mehmet Dumlu Efendi, tasavvuf ilmindeki derin bilgisi, tasavvufi konulara getirdiği yorumlarıyla tanınmıştır. Özellikle Sunullah Gaybi Efendi, Niyazi Mısri, Yunus Emre gibi mutasavvif şairlerin şiirleriyle⁶ ilgili şerhler Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Abdurrahman Doğan, Yaşar Nuri, Bilal Kemikli vb. ilim dünyasının önemli şahsiyetlerinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Onun başarısını, Sunullah Gaybi Efendi'nin şu dizelerinde aramak yerinde olur:

*Hâcemiz aşk-ı ezeldir bize andandır hitâb
Dersimiz ilhâm-ı Hak'dır gönlümüz ümmü'l-kitâb* (Doğan, 2001: 431;
Kemikli, 2014: 48)

Bu hususta Niyazi Mısri'nin de şu dizeleri de zikredilebilir:

*Bu Niyazî kendinden demez bu sözi ey püser
Hep anı söyler duyarsın gökden inen dört kitâb* (Seyyid Muhammed Nur, 2016: 53).

Torunu genç iş adamı Ekmel Sarpaşar ise, onun söz ve sohbetlerinin toplumlar üzerindeki tesirini şöyle dile getirir:

“Dedem; vaazları, hutbeleri, sohbetleri ve konferansları ile yayın ve basın dünyasının aranan simaları arasında yerini almıştır. Geniş ufku, ileriye dönük görüşleri, yapıcı, uyarıcı, irşat edici sohbeti, manevi konuları anlatışındaki akıcı hitabeti, anlatımındaki sadeliği, canlılığı ve samimiyetiyle herkesin kalbini ve beğenisini kazanmıştır.

⁶ Hoca Hafız Mehmet Dumlu Efendi, mutasavvif şairlere ait şiirler için *nutk-ı şerif* ifadesini kullanmıştır. Bunların *ilhâmât-ı Rabbanî* olduğunu belirtmiştir (KK 1).

O, bir ahlak öğreticisi ve nefis eğitimcisi olarak vazifesini yaparken kötü huylardan arınmanın, yüksek ahlakî değerler kazanmanın ancak eğitimle ve hâl ile mümkün olduğu düşüncesiyle hareket etmiş; bizlere daima örnek olmuştur.” (KK 3).

Hoca Hafız Mehmet Durlu Efendi, bir taraftan Hoca Ahmet Yesevî'den bu yana Anadolu'da dal budak salan tasavvuf kültürünün yaşatılmasında görevini yerine getirirken bir taraftan da Türk-İslâm el sanatlarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasındaki çalışmaları, tarihî eserlere sahip çıkma ve onarma konusundaki titizliği ile önemli roller üstlenmiştir. Yaptıkları ile adını dün yaşattığı gibi bugün de yaşatmaktadır. Ancak bu ulu şahsiyeti zamanın ötesine taşıyan İslam ahlakının bir temsilcisi olmasıdır. Onun ahlak ile ilgili düşüncelerinden bazılarını şöyle özetlemek mümkündür:

Ahlak ile İlgili Tasavvufî Görüşleri

Hoca Hafız Mehmet Efendi'nin ahlak felsefesinin temelini, tasavvuf geleneği ve kültürünün teşkil ettiği bir eğitim anlayışı oluşturur. Bu anlayışın merkezinde insan vardır. İnsanın eğitimi, uzun soluklu bir eğitimidir. Sevgiye, saygıya ve hoşgörüyeye dayanır. Bu eğitimde; Hz. Peygamber'in *“Men arefe nefsehu fekad arefe Rabbehu”* *“Nefsini bilen Rabbini bilir.”* hadisine istinaden bireyin irfan yoluyla (kalbi seziler) kendini tanıması hedeflenir. Kendini tanımaktan amaç, kişinin bir yol göstericinin rehberliğinde nefsin terbiye etmesi, hayvanî dürtülerden törpülenmesi, dünyevî ve uhrevî istek ve arzulardan arınması, Muhammedî edeple edeplenmesi, kendindeki öz cevheri keşfetmesi ve mutlak ya da salt bilgi de denilen hak ve hakikat bilgisine ulaşmasıdır.

Birey, bu amaç çerçevesinde manevî gelişimine, bir kâmil mürşidin rehberliğinde *“Beytinizi temizleyiniz.”* (Ahzab Suresi, ayet 33) ayetinin ışığında başlar. Çünkü tasavvuf ehline göre bu ayetin tefsiri şöyledir: *“Bu ayet, Hz. Peygamber Efendimiz'e Kâbe'yi putlardan temizlediği zaman nüzul etmiştir. Buradaki beytin zahirî manası, Mekke'deki Kâbe'dir. Ledünnî ve tasavvufî manası ise gönüldür.”* (Durlu, 2005: 181-182). Dolayısıyla *“Kişi ister padişah ister âlim olsun gönlünü zikrullah ve muhabetullah ile bezeyip temizlemese yani ilahî marifetten, zikirden ve Allah sevgisinden uzak kalırsa o gönül puthane gibi olur. Çünkü Hak'tan gayri olan sevgiler, o gönül puthaneye döndürür.”* (Durlu, 2005: 182).

Nefsin arınması ve ruhun saflaşmasında, eğitilen kişinin yerine getirmesi ve yaşaması gerekli bir seyir vardır. Bu seyirde, içsel değişimin ilk adımını atan talibin kat ettiği birtakım manevî merhaleler vardır. Bunlar, turuk-ı aliyede yedi basamaklı bir nefis eğitimi olarak değerlendirilir. Bu basamaklar şöyle

sıralanır: Nefs-i emmâre (kötülüğü emreden), nefs-i levvâme (kınayan), nefs-i mülhime (ilham alan), nefs-i mutmainne (huzurlu), nefs-i radiye (hoşnut), nefs-i mardiyye (hoşnut olunan), nefs-i kâmile veya nefs-i safiye (mükemmel). Bu basamaklar, aynı zamanda seyrisüluk yolcusu için birer makamdır. Her makam da bir esmaya işaret eder.

Hoca Hafız Mehmet Efendi, yedi merhale üzerine gelişen bu eğitim zinciri hakkındaki görüşlerini önce emmâre nefsi tanımlayarak başlar:

“Nefs-i emmâre; nefsin en zemindeki seviyesidir. Merdivenin birinci basamağıdır. Nefsinin arzu ve isteklerine kendini kaptırmuş kişinin nefsidir. Gönül yıkmak; başkasının elindeki mala, ırza, namusa kötü gözle bakmak; kendisine emniyet edilmiş bir mukaddes emaneti ya da devlet malını suiistimal etmek gibi insanlık dışı hâl ve hareketlerde bulunmak emmâre nefsin işleridir. Daha kısa bir ifade ile emmâre nefis, hayvanî bir yaşantıdır.” (Dumlu, 2005: 186).

Bu aşamada olan kişinin nefsi hakkında verilen bilgiler çerçevesinde şu ayetler zikredilmektedir:

“Emmâre nefisteki kişi, kötülük yapar ve yaptığı kötülükten haz duyar. Nefsinin kulu olan bu kişiler için Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyrulur: ‘Ben nefsimin kötülüklerinden beri olamam. Çünkü nefis muhakkak şiddetle kötülüğü emreder. Ancak Rabbimin esirgediği nefis müstesnadır. Çünkü Allah gafurdur ve rahimdir.’ (Yusuf Suresi, ayet 53). *‘And olsun ki, cin ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır ki fahmedemezler ve onların gözleri vardır, ama gerçeği göremezler ve onların kulakları vardır, gerçeği anlayıp idrak edemezler. İşte onlar aşağılıktır. Belki de onlar, hayvandan daha aşağılıktır. Onlar gaflettedirler.’* (A’raf Suresi, ayet 179).” (Dumlu, 2005: 186-187).

Emmâre nefis, Allah’ın emir ve yasaklarına uymayan, günah işlemeyi ve şer olan fiillerde bulunmayı emreden nefistir. Emmâre nefisteki kişi, süfli işleri yapmaktan hoşlanan bir yaşantı içinde sürüklenmektedir. Yaptığı kötülüklerin farkında bile değildir. İyilik duygusu, henüz kendinde gelişmemiştir. Kendisine ve başkalarına zararlı olan şeyleri sever. Hiç kimsenin emri altına girmediği gibi herkese emretmekten hoşlanır. Bu zıt duyguların birbiriyle yer değiştirmesi için de ruhunun ahlakî anlamda yükselmesi gerekir. Bu bağlamda mürşidin telkinleri ve nasihatleri oldukça önemlidir. Kendisine iyilik öğütlerinin telkin edilmesi, onun iyi düşünceleri, güzel davranışları, yaşadığı toplum tarafından doğru kabul edilen hareketleri benimsemesine ve bunları yaşantısına yansıtmasına yardımcı olur.

Nefsin bu basamağında verilen ahlak eğitimi neticesinde eğitilen kişi yani talip, bilerek ya da bilmeyerek yaptığı bütün kötülüklerden dolayı pişmanlık duymaya başlar. Bunları niçin yaptığını kendi kendini sorgular. O, bu ruh hâliyle tövbe eder; bir daha bunları yapmayacağına dair söz verir ve Allah'tan bağışlanmasına diler. İstiğfar ettikten sonra da sıkça kelime-i tevhidi (La ilahe illallah) zikreder. Zikri sadece diliyle ve belli zaman diliminde değil gönlüyle her zaman yapar. Sonunda bir üst seviyeye yükselir; emmâre nefisten levvâme nefsin basamağına çıkar. Böylece manevi eğitimde bir kademe yükselmiş olur. Levvâme nefis; nefsin ikinci basamağıdır. Bu nefis; yaptığı kötü işlerden dolayı kendini kınayan ve ayıplayan nefistir. Tenkitçi veya kendini arayan nefis olarak da adlandırılır. Bu nefis, kötülüğü emretmekten vazgeçmiş ve kendini yaptıklarından dolayı kınamaya başlamıştır. Kötülük yapsa da kendisini eleştirir, iyilik yapsa da daha fazlasını yapmadığından dolayı kendisini kınar. Ancak emredici nefsin yani emmâre nefsin kimi özellikleri bu makamda da mevcuttur fakat eğitilen kişinin bu basamakta doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü birbirinden ayırma yeteneği bulunmaktadır. Bu hususta Hoca Hafız Mehmet Efendi, şunları söylemektedir:

“Levvâme, lev m kelimesinden alınmıştır. Taşlamak, taş atmak, kendini taşlamak, manalarına gelir. Hacıların kurban kestikten sonra bayramın birinci, ikinci, üçüncü günü şeytan taşlamaları budur. O atılan taşlar, kendi kötülüklerinedir. Hacı, bir bakıma içindeki şeytanı taşlamaktadır. Oradaki taşlar, semboldür. Koca şeytan, orta şeytan ve küçük şeytan diye üç tane taş vardır: Koca şeytan Hz. İbrahim'in nefsidir; orta şeytan Hz. Hacer'in nefsidir; küçük şeytan da Hz. İsmail'in nefsidir.” (Dumlu, 2005: 188).

Levvâme nefisteki salikin ruh hâli ise şöyle dile getirilir:

“Derviş nefsine mağlup olmamak için daha önce yapmış olduğu hataları, günahları yani kendindeki şeytanı levmeder. Bir başka ifade ile dün yapıp da hoşlandığı günahlardan bugün çok yüksek seviyede pişmanlık duyar. Bu pişmanlıkla; ‘Ben bunları yapmamalıydım, bunlar bana yakışmazdı,’ diyerek Allah'a yalvarış ve yakarış içinde: ‘Yarabbi, ben nefsim uydum. Sen, merhamet etmezsen ben bu çıkmazın içinden kurtulamam,’ diye niyaz eder ve gözyaşı döker.

Allah Teâlâ: ‘Kulum, geçmişte yaptığı hatalardan nadim oldu, gözyaşı döküp benden af ve yardım diliyor. Dün beni bilmiyordu ve tanımıyordu. Bilmediği ve tanımadığı için de hatalar yaptı; günahlar işledi. Ötekini berikini vurdu; kırdı; döktü; çaldı; yanlış yoldan gitti.

Ama bugün intiba geldi ve mütenebbih oldu. Kendini, nefisini suçlamaya başladı.’ diye kulunun geçmişte yaptığı kötülüklerin, insanlık dışı hâl ve hareketlerinin tamamını sevap olarak kaydeder.”
(Dumlu, 2005: 189).

Burada bahsedilen ifadelerden de anlaşılacağı üzere Allah’ın kullarına olan merhameti ve sevgisi sonsuzdur. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de levvâme nefis ile ilgili olarak şu ayet-i kerime buyrulur: “Ancak tövbe eden ve iman edip de salih amel işleyen kimse müstesnadır. Çünkü bunların kötülüklerini Allah iyiliğe çevirir. Allah, çok bağışlayıcıdır; çok merhametlidir.” (Furkan Suresi, ayet 70). Hoca Hafız Mehmet Efendi, bu basamaktaki salikin davranışlarını şu sözleriyle dile getirir:

“Derviş, Allah ismini zikrettikçe imanı kuvvetlenir, Allah’ın istediği kul noktasında gittikçe yükselir ve yaptıklarından dolayı tövbe eder. O, iyi ve güzel işler işlemeye devam etti. Bunun sonunda o kulun, gittikçe o mana yolcusunun geçmişte yaptıkları, bütün kabahat ve günahları, Allah yüce merhametiyle iyiliğe ve sevaba tebdil eder; ne kadar çirkinlikler varsa aldı ve onların sayısınca güzellik koyar.”
(Dumlu, 2005: 189).

Salikin sadece davranışlarında iyileşme görülmez. Ruh hâlinde, duygu ve düşüncelerinde, hayata bakış açısında, insanlara karşı davranışlarında da birtakım farklılıklar gözlemlenir. Ondaki bu değişiklikleri, Hoca Hafız Mehmet Efendi şöyle anlatır:

“Derviş, bu esmada afakta ve enfüste Allah’ın zatî ve subutî sıfatlarını sezmeye başlar. ‘Benim bir şeyim yok. Et, kemik ve bir kürek topraktan ibaret olan şu vücudum, senin aracın ve gerecindir.’ diyerek kendisinin yokluğunu Hakk’ın varlığını yakinen zevk eder.”
(Dumlu, 2005: 190).

İşlediği günahları nefisine mâl eden, yaptığı hatalardan pişmanlık duyan, gözyaşları içinde tövbe eden salik, ikinci esmadan üçüncü esma olan mülhime nefse yükselir. Mutasavvıfların nazarında mülhime nefis; salikin Allah’tan ilham ışıklarını aldığı manevi bir makamdır. Bu makam, ilham ile evhamın ayırt edilme noktasında eğitilen kişinin kendi nefisiyle yaptığı mücadeleyi içerir. Bu sebeple turuk-ı aliyyede nefsin bu durağı, tehlikeli bir makam olarak görülür. Birtakım kuruntular hatta şüpheler, bu manevi yolun yolcusuna yakından takip eder. Oysa bu yolcu için vesvese ve evham akla gelebilecek en sinsi hiledir. Hoca Hafız Mehmet Efendi, mülhime nefis için şunları söyler:

“Bu makamda nefis yavaş yavaş tezkiye (arınma), ruh tasfiye (saflaşma), gönül de tecliye (cılanma) olur. İnsani meziyetlerle dolmaya ve donanmaya başlar. İnsani meziyetler nedir, diye bir soru

akla gelebilir. İnsanî meziyetler, Allah boyası (sıbgatullah)⁷ ve Resul'ün huyuyla huylanmak; ahlakıyla ahlaklanmaktır. Kinin, ihtirasın, hasedin, münafıklığın ve diğer hayvanî huyların yerini güzel huyların almasıdır. Başka bir ifade ile dervişin ahlak-ı zemîme dediğimiz bu huylardan kurtulmasıdır. Bunu yapan tevhidin nurudur.” (Dumlu, 2005: 191).

Mülhime nefisteki salike verilen esma ve bu esmanın zikredilmesi neticesinde ruhun hâllerini şu şekilde açıklanmıştır:

“Üçüncü esmadaki derviş; istiğfar, salavat-ı şerif, kelime-i tevhid, lafz-ı celille birlikte Hu esmasını da zikreder. Hu esması, bir ateştir; bir aşktır; bir deryadır. Bu esma, dervişte çok büyük aşk ve muhabbet temin eder; ona yanıklık verir. Böylece derviş kesretten vahdete iner.” (Dumlu 2005: 195).

Tasavvuf erbabı tarafından eğitilen kişinin seyrindeki dördüncü makam *mutmain nefis* olarak adlandırılır. Bu makam, her türlü şek ve şüpheden kurtulup kalben tatmin olmuş nefsin devresidir. Mutasavvıflara göre salikin Hak'la bütünleştiği, Hallacı Mansur'un "*Ene'l-Hak*" dediği makamdır. Bu makama, *fenafillah* (Allah'ta fani olmak) denir. Çünkü salik, nefsin bu dördüncü devresinde, *Mûtû* sırrıyla ölmüştür. Onun elinden tutan, gözünden gören, dilinden konuşan, bütün uzuvlarından tasarruf eden Hak'tır. Kendisi yok Hak vardır. Hoca Hafız Mehmet Efendi, bu makamdaki zikredilen isim ile bunun muhtevasını şu ifadeleriyle özetlerken *Mûtû sırrı* üzerinde durmaktadır:

“Derviş, bu makamda Hak esmasını okur. Hak esması, Mûtû sırrıdır. Mûtû sırrı, hayvanî huylardan tamamen arınıp durulmak, insanî ya da ilahî huylarla yani Allah'ın ve Resul'ünün huyuyla huylanmaktır.” (Dumlu, 2005: 196).

Bu ifadelerde geçen *Mûtû sırrı* ise, Hz. Peygamber'in "*Ölmezden evvel ölünüz.*" hadis-i şeriflerinin manasını içermektedir (KK 1). *Hak* ismini zikreden salik, onun manasının tesiriyle iç dünyasında manevi güzellikler yaşar. Mana zevkinin içine girer. Bir müddet sonra da salik büyük bir uyanışa geçer. Bu uyanışın neticesinde artık onun sadece dili değil, vücudun bütün hücreleri de

⁷ Sıbgatullah, "Allah'ın boyası" anlamına gelen terkip sıbga (boya, renk) ile Allah lafzından oluşur. Bu terkihi, Cevheri "Allah'ın dini", Râgıb el-İsfahânî "Allah'ın insanda yarattığı, onu diğer canlılardan ayıran akıl ve fitratı" şeklinde tanımlar. M. Reşid Rıza "Allah'ın mahlukatı yarattığı fitratı" anlamı üzerinde durur, O'nun peygamberlerini ve kullarından inananları bu fitratla boyadığını, bu konuda sonradan oluşturulan müdahalelerin olmayacağını belirtir. Kur'an-ı Kerim'de *sıbgatullah* terkihi ile *sıbga* kelimesi aynı ayette (Bakara 2/138) bir defa geçmektedir (*bk.* Sinanoğlu, 2009: 85).

Hak demeye başlar. Hoca Hafız Mehmet Efendi, ruhun uyanışını şöyle dile getirir:

“Bu makamda derviş, Hak ismini okudukça Hak esmasının manası dervişin zevki ve hazzı olur. Vücudunun bütün hücreleri, diliyle beraber Hak demeye başlar. İnsanın “La ilahe illallah, Allah, Hu, Hak” diyen sadece ağızındaki dili olmaz. O, önce dille başlar, fakat ilerledikçe hücreler uyanır. Zira insanda trilyonlarca hücre vardır ve bunların hepsi uyku hâlinindedir. Hak esması, bu uyuyan hücreleri uyarır. Uyanan hücreler de Allah’ı zikretmeye başlar. O zaman Hak esmasında dervişin sadece ağızındaki dili değil, bütün hücreleri zikirdedir. Kan, yağ, kemik, sinir, damar vs. hepsiyle beraber trilyonlarca hücre zikir hâlinindedir. Buna tasavvufta ‘zikr-i daimî’ derler. Artık o uyurken de, ayakta iken de zikirdedir.” (Dumlu, 2005: 197).

Mutasavvıfların *daimî zikir* ile ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’de işaret ettikleri ayetler bulunmaktadır. Allah, bu ayetlerde şöyle buyurur: *“Sağduyulu o kimseler ki ayakta iken, otururken ve yanları üzerine yatarlarken de Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında Allah’ın varlığını ispat için iyice düşünürler ve şöyle derler: ‘Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın. Sen, batıl şey yaratmaktan münezzehsin. Artık bizi cehennem ateşinden koru.”* (Âli İmran Suresi, ayet 191). Başka bir ayet-i kerimede *Hak* esmasındaki salike şöyle hitap edilir: *“Ey itminan bulmuş nefis!”* (Fecr Suresi, ayet 27). Bahsi geçen ayetteki *itminan* sözcüğü hakkında Hoca Hafız Mehmet Efendi şu açıklamayı yapar:

*İtminan ifadesi “Tatmin olmuş yani Allah’ın her zerre üzerinde gerek afakta gerek enfüste varlığını ve birliğini zevk etmiş, idrak gözüyle görmüş.” demektir. Zira dervişin bu makamda gördüğü eşya, dışarıdaki insanın gördüğü eşyanın aynısıdır. Ancak arada görüş farkı vardır. O da dağı, taşı, suyu, yeri, göğü görür. Arif de bu makamda dağı, taşı, suyu, yeri, göğü görür ama yerin ve göğün ne olduğunu idrak eder. Kur’an-ı Kerim’de bu bakış sahiplerine ulu’l-*eb-sâr* yani yüksek görüş sahipleri denir.”* (Dumlu, 2005: 196-200).

Beşinci makam, *radiyye nefis*’tir. Rabbinden razı ve hoşnut olan nefistir. Salik, bu makamda Allah’tan başına gelen gam, keder, üzüntü ve dert her ne varsa hepsinden razıdır; yaptığı her işte Allah’ın rızasını gözetir. Bu makamdaki nefis, iç huzurunu ve mutluluğunu yaşar. Bu hâl, onun Allah’a teslimiyetinin bir görüntüsüdür. Artık o, kahır ve lütfu bir görmeye başlar. Hoca Hafız Mehmet Efendi, *radiyye nefis* ile ilgili olarak şu sözleri söyler:

“Derviş, bu makamda gönülden bütün hücreleri titreyerek ‘Hayy’ ismini okur. Hatta onu okumak tırnaktan saça kadar insanı titretir. Bu, durgun suya taş atmak gibidir. Onu hareketlendirir. Artık ona hayât-ı cavidân (ebedî hayat) yani ölümsüzlük gelmiştir. Her ne kadar zamanın birisinde fizikî yapı olarak beşeriyet ölürse de o, ruhen ölümsüzdür.” (Dumlu, 2005: 204).

Tasavvuf ehline göre nefsin bu basamağı, farz ile sünnetin cem olduğu makamdır. Eğitilen kişi, sünneti de farz edasıyla yerine getirir. Bu hususta şu açıklamalara yer verilir:

“Farz Allah’ın emri, sünnet Hz. Peygamber’in emridir. Ancak derviş, bu makamda ikisini bir görür. Sünneti de farz ağırlığını verir yani sünneti de farz edasıyla ifa eder. Çünkü ona göre ikisi de aynı şey olmuştur. Biri zatı, biri sıfatıdır. İkisi tevhit olmuştur.” (Dumlu, 2005: 205).

Bu ifadeleri, Sunullah Gaybî Efendi, şu dizeleriyle özetlemektedir:

Zâtın sıfatın aynıdır fehmetmedi şeytân bunu

Zât-ı Hak bu savt-ı insân değildir ya nedir (Doğan, 2001: 448)

Nefsini eğitmek üzere yola çıkan kişinin gönül penceresinden seyre daldığı hatta olup bitenlere hiçbir şekilde müdahale etmediği makam yine beşinci makamdır. Bununla ilgili olarak şu bilgiler verilir:

“Derviş, bu makamda Allah’ın hikmetlerini görür. Ne kadarını? Nice binini. İşte bütün mesele de bu hikmetleri anlayıp idrak etmektir. Zira Allah’ın her işinde hikmet vardır. Bu, bize ters gelebilir düz gelebilir. Bunu, kabul ederiz ya da reddederiz, ama beşinci makama erişen dervişin nazarında abes hiçbir şey yoktur ve her şey ilahî takdirin tezahürüdür. O, hiçbir şeye müdahale etmez ve dil uzatmaz. Bunu beğendim, onu beğenmedim demez. Çünkü bu makamda dervişin kendine ait bir vücudu kalmamıştır.” (Dumlu, 2005: 205).

Salık, nefsinin kontrolünü elinden bırakmadığı bu makamdan sonra Allah’ın rızasına eriştiği manevi makama yükselir. Bu makama *nefs-i mardiyeye* denir. Bu basamak, insanın gelişimindeki zirvenin bir altıdır. Bu makamda salık, Allah’a yakın mertebesindeki ahlak ile kuşanmıştır. Onda *ahlak-ı hamide* adı verilen güzel ahlakın ve huyun vasıfları mevcuttur. O, artık insanî arzulardan uzaklaşmıştır. İnsanları sever. Hataları bağışlar, ayıpları ifşa etmez, her zaman başkaları için iyi şeyler düşünür. Kötülük yapmadığı gibi kimse hakkında da kötülük düşünmez. Herkese nezaketle yaklaşır. Onlara karşı alçak gönüllü davranır. Yaptığı her işte Allah’ın rızasını ve hoşnutluğunu gözetir. Bu makamın sırrını Hoca Hafız Mehmet Efendi, şöyle anlatır:

“Altıncı esmada derviş, ‘Kayyum’ ismini okur. O, bu makamda velilerin sırrına vâkıf olur. Çünkü kendisi de velidir. Dördüncü makam bitince o dervişe vilayet geldiğinden o, daha evvelden de veliydi, ancak onda da tekâmül olduğundan ve bu zevkin ve hazzın sınırı olmadığından bu makamdaki derviş zevk içinde zevk, şevk içinde şevk yaşar.” (Dumlu, 2005: 205).

Nefsin altıncı makamının sırlarını ifşa etmekte sessiz kalan salık, gelişiminin son safhasına ulaşmıştır. Bu safhaya *nefs-i safiyye* adı verilir. Bütün kötülüklerden arınıp manevi kemale ulaşan bu nefse *kâmile* de denir. Bu safha, bütün makamların en üstünü ve en yücesidir. İçsel âlem kemale ermiştir. Nefis, gördüğü manevi terbiye sonrasında enfes hâle gelmiştir. Bu makamda dervişin beklediği hiçbir arzu ve istek kalmamıştır. Mükemmel nefis olarak tabir edilen bu makamdaki nefis, artık tamamen nefsanî duygulardan arınmıştır. Hoca Hafız Mehmet Efendi, bu makamın manasıyla ilgili şu bilgileri verir:

“Yedinci makamdaki dervişe, ‘Kahhar’ ism-i şerifi telkin edilir. Ancak bu ism-i şerif Allah’ın zatına ait olduğu için okunmaz. Bu makamda, kul ile Allah arasında var olan yetmiş bin hicap ref olur. Tevhidin nuru hicapları yakar. Derviş, gerçek manada sevince, sürura, hazza ve manevi zevke kavuşur; hicaplardan kurtulur.” (Dumlu, 2005: 205).

“Herkes kendi temayülüne göre davranır.” (İsrâ Suresi, ayet 84) ayet-i kerimesine istinaden insan, fitraten her türlü davranışı sergileyebilecek temayülde yaratılmış bir varlıktır. Manevi bir eğitimle yani nefsin terbiye edilmesiyle olumsuz fiilleri yapma eğilimi kontrol altına alınarak bireydeki güzel huylar ortaya çıkarılabileceği gibi, bireye yeni güzel huylar da kazandırılabilir. Her türlü olumsuz vasıfların merkezi ise nefistir. Terbiye edilmeyen nefis, insanlara kötülük yapmaya sevk eder. Onu çevresine zarar vermek için yönlendirir.

SONUÇ

Türk-İslam düşünürlerinin ve İslam-Tasavvuf felsefesinin ahlakî anlamda ele aldığı konu nefis ve nefsin terbiyesidir. Nefsi terbiye etmek, hasta bir vücudu tedavi etmeye benzer. Tedavinin sonunda beden nasıl sağlığına kavuşursa nefis de manevi eğitiminin neticesinde sıhhat bulur. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de zikredilen: “Allah iman edenlerin yardımcısıdır. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır.” (İsrâ Suresi, ayet 84) ayetinin ışığında salık, aldığı manevi eğitimle birlikte ahlak-ı zemîme denilen gurur, kibir, öfke, hiddet, haset, fesat, fisk,

fitne, nefret, kin, buğz, adavet, zulüm, buhl, hırs, inat, nankörlük, evham, şüphe, kezb, ifrat, dalalet, şehvet gibi olumsuz huyları bırakır.

Bu, eğitilen kişi için bir çeşit arınma ve saflaşmadır. Ahlak-ı hamide denilen tevazu, huşu, ülfet, kanaat, ihlas, insaf, cömertlik, tevekkül, itaat, sadakat, itimat, emniyet, vefa, hayâ, teenni gibi övülmeye değer güzel huylarla donanır; Allah'ın öngördüğü Hz. Peygamber'in ahlakıyla ahlaklanarak mükemmele ulaşır. Böylece zerreden kürreye ne varsa saygı duymayı, onlara zarar vermemeyi, insanları sevmeyi, onların acılarını paylaşmayı, sevinçlerine ortak olmayı, öğrenir. Kemalat yolunda seyrini başarıyla tamamlayan, nefsinin terbiye eden ve içsel huzuru bulan bu insana da *kâmil insan* adı verilir.

Mutasavvıflara göre kâmil insan, zulumat adı verilen insanlık dışı hâl ve hareketlerden uzaklaşan, ruhî gelişimini tamamlayan ve mükemmele ulaşan, hayatını insana yakışır bir çizgide devam ettiren kişidir. Onun takip ettiği çizgi ise; İslam dininin tarif ettiği yani Hz. Peygamber'in rehberliğini ettiği, doğruluğun, dürüstlüğün, yardımlaşmanın, dayanışmanın, paylaşmanın, yapıcılığın, hoşgörünün, alçakgönüllülüğün, sabrın, merhametin, şefkatin, sevginin, saygının, barışın, huzurun, mutluluğun esas kılındığı ahlak ve edep çizgisidir.

Hoca Hafız Mehmet Durlu Efendi, bu çizgide yürümüş, Hz. Peygamber'in: "İçinizde en iyiniz, ahlak açısından güzel olanlarınızdır." hadisi çerçevesi dâhilinde içimizdeki en iyilerden; "Ey müminler! İçinizden hayra çağırın, iyiliği yayıp kötülükleri önleyen bir topluluk bulunsun. İşte selâmet ve felâhı bulanlar bunlar olacaklardır." (Âli İmran Suresi, ayet 104) ayetinde temas edildiği üzere insanları toplumları hayra davet eden, insanlara iyilik yapmaya sevk eden, kötülük yapmaktan onları uzaklaştıran bilge kişiler arasında yerini alan bir ahlak eğitmenidir.

KAYNAKLAR

AKTAN, Coşkun Can (1999). *Ahlaki Yeniden Yapılanma ve Toplam Ahlak Doğru: Ahlak ve Ahlak Felsefesi*, İstanbul: ARI Düşünce Derneği Yayını.

_____ (2001). "Toplum Ahlak Yönetimi Ahlakta Kalite Vurgusu, İş Ahlakı, Ahlak Felsefesi", *TÜSİAD Görüş Dergisi*, s.s. 92-97.

ALTINTAŞ, Hayri (1989). "Tasavvuf", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.s. 73-84.

BAYMAN, Henry (2012). *Lâ Mekâna Yolculuk Süfîlerin Açık Sırları*, (Çev. İbrahim Görener), İstanbul: İnsan Yayınları, s.s.125-126.

BULUT, Hasan (2020). "Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, s.s. 165-188.

- CİHAN, Mustafa (2016). “Nurettin Topçu ve Ahlak Eğitimi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Eğitimde Gelecek Arayışları: Dündan Bugüne Türkiye’de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu 16-18 Nisan 2015 Bartın Bildiri Kitabı*, C. II, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, s.s. 1031-1046.
- ÇAĞIRICI, Mustafa (1985). *Ana Hatları ile İslam Ahlakı*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ÇUBUKÇU, İ. Agâh (1961). “İslâmda Tasavvuf”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.s. 99-108.
- DİLAVER, Faruk (2015). *Hayat Işığı*, Ankara: Emre Bilişim ve Yayıncılık.
- _____ (2013). *Hakikat*, Ankara: Emre Bilişim ve Yayıncılık.
- DOĞAN, Abdurrahman (2001). *Kütahyalı Sunullah Gaybi -Hayatı, Fikirleri, Eserleri-*, İstanbul: Önde Matbaacılık.
- DUMLU, Mehmet (2005). *Batmayan Güneş Devam Eden Gölgeleler*, (Haz. A. Nur Sır), İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Tanıtım.
- _____ (2010). *Hıye’l-Fânî Hüve’l-Bâkî*, (Haz. A. Nur Sır), İstanbul: Ada Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.
- Ebu Hamid Gazzâli (1989). *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, C. I-III, (Çev. Ahmet Serdaroğlu), Ankara: Bedir Yayınları.
- EKİN, Yunus (1994). *İslâm Ahlâkı Açısından Lokman Sûresinin Tefsiri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Filiz, Lütfi (1999). *Noktanın Sonsuzluğu*. C. II, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- ERGİNLİ, Zafer ve KARSLI, İlyas (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınevi.
- Hucvurî (1982). *Keşfu’l-Mahcûb “Hakikat Bilgisi”*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KEMİKLİ, Bilal (2014). *Sun’ullah Gaybi Divan*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kınalızâde Ali Efendi (1974). *Ahlâk ahlâk-i alâ’î*, (Haz. Hüseyin Algül), *Kur’an-ı Kerim Meâli* (2005). Haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı.
- Kuşeyri (1981). *Risâle*, (Ter. Süleyman Uludağ), İstanbul.
- Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık AŞ. Ofset.
- KÜRKÇÜOĞLU, K. Edip (1953). “Tasavvufa Dair”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cit: 2, Sayı: IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.s. 23-42.
- OLGUNSOY, Esat (1991). *Geçmişten Günümüze Ahlak Öğretisi*, İstanbul: Bahar Yayınları.

PAZARLI, Osman (1972). *İslamda Ahlâk*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Seyyid Muhammed Nur (2016). *Mısırî Niyazî Divânı Şerhi (Osmanlı Divân Tam Metni ile Birlikte)*, Haz. H. Mustafa Varlı, M. Sadettin Bilginer, İstanbul: Esmâ Yayınları.

SİNANOĞLU, Mustafa (2009). “Sıbgatullah”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 37, s.s. 85.

Şihabüddin Sühreverdi (2010). *Avârifü'l-Meârif*, (Çev. Abdülvehhab Öztürk), İstanbul: Saadet Yayınevi.

TOPÇU, Nurettin (1997). *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ULUDAĞ, Süleyman (1999). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.

UYGUN, M. Nuri (2020). “Dumlu Mehmet (Halvetî-Şabânî Şeyhi)”. TDV İslam Ansiklopedisi, C. Ek-1, s.s. 344-345.

YAKAR, Pınar ve AKAR, Ali (2016). “İstasyon Tekniğine Dayalı Değerler Eğitimi Uygulaması Hoşgörü İstasyonu”, *Türkiye’de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu 16-18 Nisan 2015 Bartın Bildiri Kitabı*, C. II, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, s.s. 1399-1413.

YAKIT, İsmail (1990). “Mevlânâ’da Mutluluk Ahlakı”, *III. Uluslararası Katılımlı Mevlâna Sempozyumu Tebliği 14 Aralık 1990*, Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü, Konya, s.s. 29-73.

Web Kaynakları

<https://www.ayazagaaihl.meb.k12.tr/> (E.T.: 11.11.2022).

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mesned/> (E.T.: 21.12.2022).

<https://www.egitimpsikolojisi.kitabi.gen.tr/Belgelerim/> (E.T.: 21.12.2022).

<http://lugatim.com/> (E.T.: 23.12.2022).

Kaynak Kişiler

KK1

Adı Soyadı : Mehmet Nuri Uygun
Doğum Yeri : Kütahya
Doğum Tarihi : 24.02.1951
Tahsil Durumu : Lisansüstü
Meslek : Öğretim Üyesi (Akademisyen)

KK2

Adı Soyadı : Emin Işık
Doğum Yeri : Tophane/Hatay

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022 ss. 1126-1149

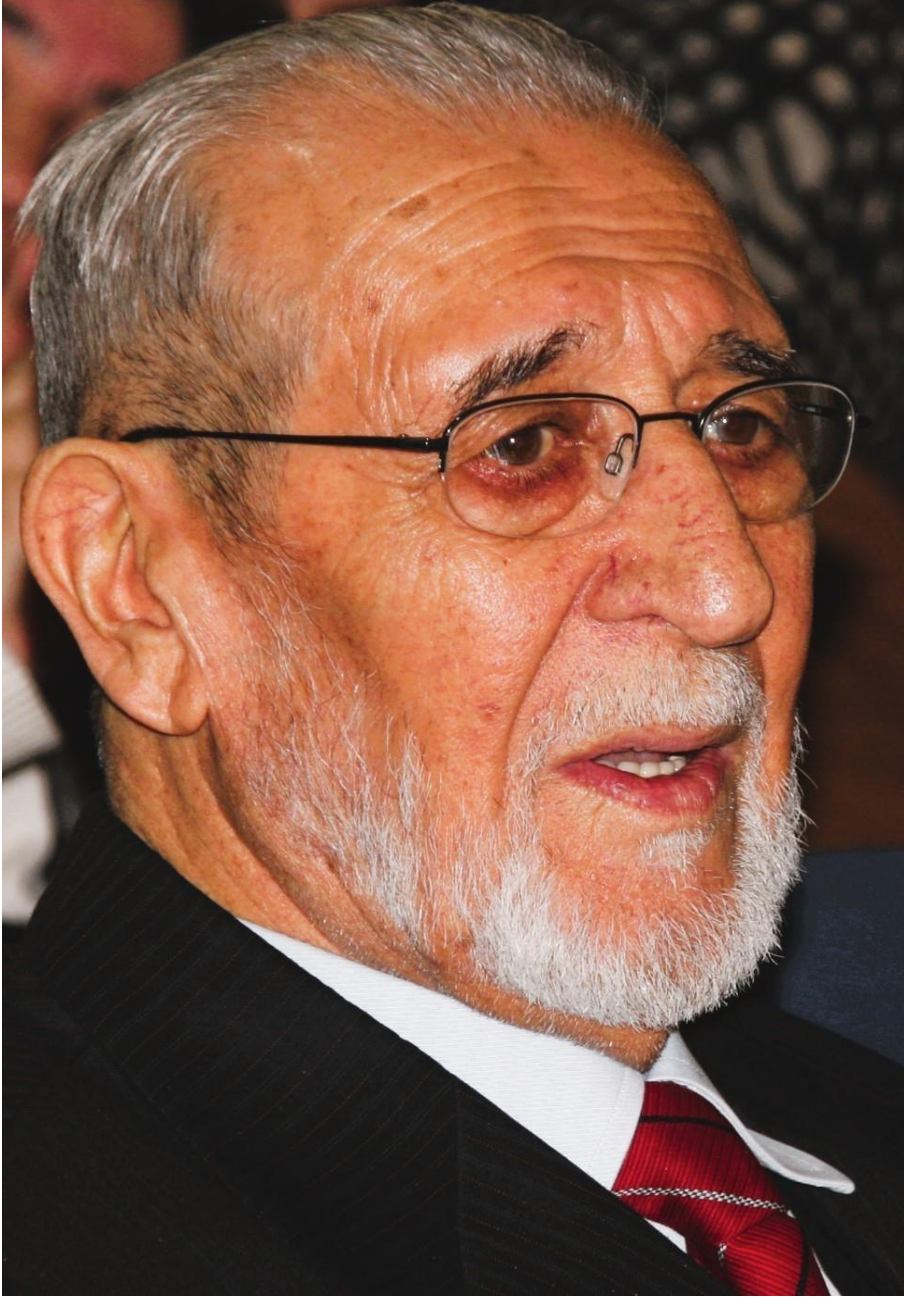
Doğum Tarihi : 1936
Tahsil Durumu : Lisansüstü
Meslek : Öğretim Üyesi (Akademisyen)

KK3

Adı Soyadı : Fuat Köylüoğlu
Doğum Yeri : Ankara
Doğum Tarihi : 19.11.1944
Tahsil Durumu : Lisans
Meslek : Hâkim

KK4

Adı Soyadı : Ekmel Sarpaşar
Doğum Yeri : Kütahya
Doğum Tarihi : 05.01.1987
Tahsil Durumu : Lisans
Meslek : İş adamı

**HOCA HAFİZ MEHMET DUMLU EFENDİ
(1929-2011)**

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022 ss. 1126-1149